

חיים ליברמן

לתולדות הדפוס העברי בפולין – רוסיה

א. ספר זאת תורת האדם

הביבליוגרף שמואל ווינר רושם: "זאת תורת האדם [מוסר במליצה ובחרוזים] חברו הרב המגיד מוה' אהרן בר' יהודה הלוי מ"מ ומ"צ באלעקסניץ... תוצאה הראשונה אולי נדפסה באלעקסניץ או בזאלקווא, וברשימת רוסט נמצא חמ"ד משנת תקע"ט" ("קהלת משה" ז/3348).

ח. ד. פרידברג, כדרכו לסלק סימני שאלה, וספיקות שהניחו קודמיו להפך לוודאות, וספרו הרי הוא כולו וודאי, הפך גם כאן ("בית עקד ספרים" הוצאה שניה, ז/17) את ה"אולי" של ווינר לוודאי ורשם: [אלעקסניץ, תקכ"ט], זאלקווא [תק"ס]. במציאותו של דפוס אלעקסניץ אני מפקפק. השערתו של ווינר על דפוס אלעקסניץ באה לו, מן הסתם, משום שהמחבר הי' מ"מ באלעקסניץ, אבל בדפוס זאלקווא (אשר ווינר לא ראהו) הרי אין שום זכר שהספר כבר נדפס מקודם באלעקסניץ, והרי רשימת דפוס זאלקווא:

זאת תורת האדם. חברו הרב המגיד משרים מ' אהרן הלוי שהי' מ"מ¹ ומורה צדק באלעקסניץ בעל המחבר חסדי אבות². נדפס פה ק"ק זאלקווי. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... פראנץ השני יר"ה³. חש"ד [12] דף. 32.⁴ בקולופון: הבח[ו]ר החשוב כמהר"ר זאב; הדרוקר יוסף מק"ק זאלקווי.

את מהדורת חמ"ד תקע"ט שברשימת רוסט רשם פרידברג: פוריץק [כך, בלא סוגריים] תקע"ט, כאלו מפורש על השער שנדפס בפוריץק, וטעה בשתיים: הספר מונח לפני והוא חמ"ד, ומי שהתמחה בדפוסי רוסיא שנדפסו לפני גזירת הספרים בשנת 1836 ודאי שיכיר שספר זה הוא דפוס סדילקאב ובכל אופן לא דפוס פאריץק. עולה על גביהן טעות שלישי, שרשם שני ספרים שונים כשתי מהדורות

1. מגיד משרים. מלשון "שהיה" משמע שהספר נדפס אחרי פטירת המחבר או אחרי שעבר לעיר אחרת.
2. זאלקווא, תקכ"ד.
3. עלה על כסא מלכותו, בשם קיסר רומי פראנץ השני, בשנת תקנ"ב. סוף תקס"ד הוסיפו לו תואר חדש: קיסר אוסטריה פראנץ הראשון. סוף תקס"ו נתבטל התואר קיסר רומי פראנץ השני ומשנת תקס"ז ואילך התחילו להשתמש בתואר החדש: קיסר אוסטריה פראנץ הראשון, ואם כן נדפס ספר זה בין תקנ"ב לתקס"ו, ואיני מבין מנין יצא לו למר פרידברג שנת תק"ס דוקא?
4. בטופס שראיתי (בספריה הלאומית בירושלים ת"ו) מטושטש שם המדפיס על ידי חותמת הצנזורה הרוסית של גזירת הספרים בשנת 1836, שהונחה על השורות עם שם המדפיס. יכולתי לברר רק השם "גרשון" ואם כן הוא המדפיס גרשון בר' זאב וואלף לעטעריס. משום מיעוט כמותו של ספר זה הדפיסוהו בתבנית זעירא, בגודל 32.

של ספר אחד, שכן דפוס זאלקווא חש"ד ודפוס חמ"ד תקע"ט אף על פי ששוים בשמם ומחברם אחד ועניניהם אחד (שניהם ספרי מוסר) וסגנון אחד לשניהם (חרוזי־מאקאמה), הם שני ספרים שונים ודפוס חמ"ד תקע"ט הוא הוא הדפוס הראשון של ספר זה. והרי רשימת ספר זה :

[1] זאת תורת האדם הוא מראה לטושה אשר בה יתראה האדם איך הוא בשפל המדרגה מיום בואו אל העולם עד צאתו... הוא גרוע מכל חי אשר על פני האדמה בעודו בחיים חיותו, ק"ו במיתתו... ויוכרח ליתן דין וחשבון לפני אדון כל... חברו הרב המגיד מק"ק אלעקסניץ ה"ה הרבני המופלא מו"ה אהרן בעהמ"ח ספר חסדי אבות וספר תולדות שמים וארץ על פרק שירה ופירוש על הגדה ועוד חיבור על התורה... הובא לבית הדפוס ע"י נכד המחבר הרבני המפורסם מו' שמואל צבי הירש בן המנוח הרבני המפורסם מו"ה אלעזר הלוי זצ"ל. להוי ידוע שיש תחת ידינו עוד הסכמות על חדש (?). חמ"ד [סדילקאב?]. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאוולאוויטש... בשנת זה ספר תולדות אדם לפ"ק [תקע"ט]. [22] דף. 8°.

הסכמות: הרב משה בערין בלום אב"ד דק"ק ווישנאוויץ שהי' אב"ד דק"ק קאסניטין ישן, מיום ה' י"ג כסלו תקע"ט⁵: הרב מנחם נחום הלוי איש הורוויץ ראב"ד דק"ק זבאריז, מיום ב' ב' כסלו תקע"ט.

מהסכמת הרב משה בערין בלום:

"... הרב... המנוח מו"ה אהרן ז"ל שהי' מגיד משרי' ודורש טוב לעמו בק"ק אלעקסניץ... ובמות הרב הנ"ל נשאר ממנו כרך קטן... וכאן נמצאו אצל נכדו... מהור"ר שמואל צבי הירש במהור"ר אליעזר הלוי זצ"ל הן זכר עשות חסד עם המתים ולהעלות גם חיבור קטן זה על מזבח הדפוס... ושמו אשר קרא לו המחבר תורת האדם נאה לו יען יסופר בו על המקרה אשר יקרה לאדם מבואו ועד צאתו בלשון... צח ונקי... למצוה רבה יחשב להוציאו לאור הדפוס...".

מהסכמת הרב מנחם נחום הורוויץ:

"... הרב... מו"ה אהרן ז"ל הניח ברכה אחריו חיבור קטן... מוסר השכל... למצוה רבה יחשב... לתמוך ידי מוכ"ז ולסייעו בכל האפשרי בכדי להוציאו...".

הרי מפורש שהוא דפוס ראשון.

בכדי שלא ניכשל בערבוביא של שני הספרים הללו ששמותיהם שווים אשתמש מכאן ולהלן בשמות: "ספר זאלקווא"; "ספר תקע"ט".

"ספר תקע"ט" זכה לכמה מהדורות, והרי הן:

[2] זאת תורת האדם אשר בה יתראה האדם וכי' כנוסח מס' 1 עד תיבות אדון כל. חברו הרב המגיד מו"ה אהרן בעהמ"ח ספר חסדי אבות ועוד חיבור על התורה. בדפוס של ר' דוד מדפיס בסדילקאב. 1835 [תקצ"ה]. 26 דף. 16°.

5. קביעות שנת תקע"ט היתה "הכ"ז" וחל אז ר"ח כסלו ביום ראשון, ואם כן טעות דפוס כאן; אם יום ה' הרי ה' זה י"ב כסלו, ואם י"ג כסלו הרי ה' זה יום ו'.

ספר

זאת תורת האדם

והיא מראה למוטה אשר בה יתראה האדם איך הוא בשפל המדרגים מיום בואו אל העולם עד לחלו , ובהעמום הוא גרוע מכל חי אשר על פני האדמה בעולו בחיים חיובו , ק"ו במיתחו ואחרי מותו בבוט חליפתו , ויוכרח ליתן דין וחשבון לפני ארון הכל ואין ראשית לראשיתו : חזרי הרב המגיד מק"ק אלעקסנד , ה"ה הרבני המופלג מו"ס **אחרון** בעה"מ ספר חסדי אבות וספר תולדות שמים וארץ על פרק שירה ופירוש על הגדה ועוד חיבור על החורה ,

הובא לבית הדפוס על ידי נכד המחבר הרבני המפורסם מו" **שמואל צבי הירש** בן המנוח הרבני המפורסם מופרה **אלעזר הלוי ז"ל** ,

להווי ידוע שיש תחז ימינו עוד הסכמות על חדש

אדוניו הקיסר
פריסוזל אושע
ווילקי האסידאר
אלכסנדר
סאמיע דערזישש

זחת ממשלה
אזוסע
דערזאונגישע
אימפראשר
פאולאויטש

אזוסע ראסיסקי האסידאר אוזוסע מילעסשווישע יר"ה:

בשנת זה ספר תולדות אדם לס"ק

שער "זאת תורת האדם" [סדילקאב ז], תקע"ט

מעבר לשער ברוסית רשיון הצנזורה משנת 1834. חתום — לעוו באראווסקי⁶.
ההסכמות שבמס' 1 נשמטו בדפוס זה.

[3] זאת תורת האדם, והוא מראה לטושה וכו' כנוסח מס' 1. הובא לבית הדפוס ע"י הרבני מו' יהושיע שטעריר נ"י. לבוב, בלא שם המדפיס. בשנת תר"י לפ"ק. [16] דף. 8°.

ההסכמות שבמס' 1 חזרו ונדפסו במהדורה זו אלא בטעות הדפוס בתאריך (ואולי במכוון): במקום תקע"ט נדפס תר"ט.

[4] זאת תורת האדם, זיטאמיר, תרי"ז. 44 עמ'. 12°. [ווינר].

[5] זאת תורת האדם, אדעססא, תרכ"ה. 36 עמ'. 12°. [ווינר].

[6] זאת תורת האדם, והיא מראה לטושה וכו' כנוסח מס' 1. חברו הרב המגיד מק"ק אלעסק [צ"ל אלעקסניץ] וכו' כנוסח מס' 1. מונקאטש. בדפוס השותפים קאהן עט פריעד, שנת תרס"ד, 21 דף. 8°. ההסכמות שבמס' 1 חזרו ונדפסו כאן עם התאריך המשובש של דפוס לבוב. נוספה הסכמה חדשה, ביחוד לדפוס זה, מאת הרב משה גרינוואלד אבד"ק חוסט, מיום א' תצוה תרס"ד.

[7] זאת תורת האדם והוא מראה לטושה וכו' כנוסח מס' 6. נדפס עד עתה כ"פ [=כמה פעמים] ועתה נדפס מחדש בהג"ה יתרה ובהוספה יקרה ונכבדה הלא זה חיבור היקר מלחמת החכמה והעושר הנקרא ג"כ בשם "מלך רב" ומחברו הוא אחד מגדולי הראשונים הוא הרב ר' יהודה בר' יצחק בר' שבתאי הלוי. נדפס פה ק"ק קליינווארדיין בדפוס אברהם יצחק קליין, שנת תרפ"ט לפ"ק. 24 דף. 8°. ההסכמות עם התאריך המשובש הנ"ל.

[8] תורת האדם. דאס ספר איז זייער איין איינטערעסאנט באשרייבונג פון מענשינס לעבין און דאס טוט דערוועקין דאס יודישע הארץ עס זאל נישט נאך גיין דעם יצר הרע נאר ער זאל זיך שטארקין צו דינען גאט ב"ה. נעתק ללשון ע"ט [=עברי טייטש] מס' ישן זאת תורת האדם. בדפוס מאיר ליב הירש, סאטור-מארע, תרצ"ז. 16 עמ'. 16°. אותיות מרובעות ומנוקדות.

זהו תרגום קטע קטן (כשני דפים לערך) מ"ספר תקע"ט". המשל (והנמשל) למלך אדמון ושני אהביו אחירע ואחיטוב.

ב.

"ספר זאלקווא", שלא כ"ספר תקע"ט", לא זכה למהדורות משלו כספר עצמאי אלא כנספח לספרים אחרים. לראשונה נספח — בכותרת "תורת אדם וקורותיו" — לסוף "ספר תקע"ט" ואחר כך — לכל מהדורות הנ"ל של ספר זה, ולמיעוט כמותו הוא תופס בהם רק שלשה-ארבעה דפים אחרונים. ומכיוון שהמו"לים לא הודיעו כלום שזוהו נספח מספר קדום סבורים המעיינים שזהו פרק הסיום של "ספר תקע"ט".

6. היה רק צנזור פורמלי, רשמי, שכן היה גוי שלא ידע עברית. הצענזור בפועל היה אז המשכיל טוגענדהאלד.

7. ראה: א. יערי: "הדפוס העברי בקושטא" מס' 133. נספח גם לכמה מהדורות של ספר "בן המלך והנזיר".

כנספח נדפס גם בספרים אלו:

אלפא ביתא. זה הספר איות מחכימות. הכינו וגם יסדו איש חי רב פעלים מקבציאל, ובו סדר כל המדות טובות והנהגות שיתנהג האדם... וכדי לזכות את הרבים עלה בדעתנו להביא הקונטרס הלז תחת מכבש הדפוס ובודאי עלה לרצון לפני אחינו בית ישראל... ובכסף מלא יקנם... ועוד נוסף לזה ספר תורת האדם שחיבר הרב המגיד משרים מ' אהרן הלוי שהיא [שהיה] מ"מ ומורה צדק בק"ק אלעקסניץ בעל המחבר ספר חסדי אבות. המוש"ד [דפוס רוסיא מלפני שנת גזירת הספרים — 1836] [12] דף. 12^ו. 5 דפים האחרונים הם "ספר זאלקווא".

אורח מישור. מיוסד על יראת ה' ואהבתו, ועל הבטחון בו ית' ועל קדושה ופרישות הראוי לבני ישראל ועל התשובה. אשר חיבר הגאון... יעקב חאגיז בעל המחבר ס' עץ חיים ותחלת חכמה ועוד שאר ספרים ונלוה אליו ספר אלפא ביתא שבו סדר כל המדות טובות והנהגות ישרות... ועוד נלוה לזה ספר תורת האדם שחיבר הרב המגיד משרים מוהר"ר אהרן הלוי שהיה מגיד משרים ומורה צדק בק"ק אלעקסניץ בעל המחבר ספר חסדי אבות... ווארשא, בדפוס מאיר יחיאל האלטער ושותפו, תר"ס, 8^ו. סוף דף י' — תחלת דף יג, הוא "ספר זאלקווא". רק בזמנינו אנו, אחרי כמאה ורבע מאה שנה זכה סוף סוף "ספר זאלקווא" למהדורה שניה כספר עצמאי, והרי היא:

תורת האדם. מוסר השכל בדרך משל ומליצה שחיבר הרב המאור הגדול מוהר"ר אהרן הלוי ז"ל שהיה מגיד משרים ומורה צדק בק"ק אלעקסניץ בעל המחבר ספר חסדי אבות. נדפס בדפוס ישן בצירוף אלפא ביתא מהגאון קדוש ה' בעל צמח ה' לצבי⁸ זצ"ל ואח"כ נספח הס' אלפא ביתא לס' מילי דאבות להגאון הקדוש הנ"ל. נדפס כמה פעמים. והס' הלזה הוא יקר במציאות מאד ע"כ הבאתיו שנית לביהר"פ... הק' שלום גרינפעלד מו"ס בפעסט חדש. שנת תרפ"ט לפ"ק בדפוסו של מ. לענקאוויטש בקראקא. 24 עמ'. מעבר לשער: ברכת תודה לידידי הב' המופלג וכו' אברהם צבי הירשפרונג נ"י מק"ק פאדגורז יע"א על אשר היטב עמי והעתיק ספר הלז וסידר אותו לביהר"פ. יבא שכמ"ה. המו"ל.

ג.

לכמה מהדורות, לא כנספח אלא כספר עצמאי, זכה "ספר זאלקווא" רק בתרגומו היידי. מתרגם עלום-שם תירגם ספר זה ליידיש (חרוזית-מאקאמית גם היא, כמו המקור העברי), אלא שחוץ מזה שהעלים את שמו כמתרגם, העלים גם את שם המחבר ואשר זה רק תרגום, ולא עוד אלא בכדי שלא יתגלה ההעלם על ידי שם הספר שינה גם את שם הספר; לא עוד "זאת תורת האדם" אלא "משל ומליצה", ובשם זה הדפיסו בשנת תקצ"ד בסדילקאב בין ט"ו ספרים קטנים ביידיש שנדפסו בסידרה אחת בהוספת שער כללי לכולם בשם "סיפורי מעשיות"⁹. בשם זה "משל ומליצה" זכה אחר כך לכמה מהדורות בדפוסים שונים, הן לחוד והן יחד עם כל

8. ראה: א. יערי: "הדפוס העברי בברדיטשוב" מס' 54. "קרית ספר" כרך כ"א, תש"ד/ה.
9. לא דוקא "סיפורי מעשיות" אלא גם ספרי מוסר וספרי דברי הימים.

הסידרה, רוב הקוראים מתרשמים שהוא ספר יידי מקורי. פלאגיאט משונה! אם פלאגיאט רגיל הוא בחינת "שלך שלי" הרי פלאגיאט משונה זה הוא בחינת "גם לי גם לך לא יהיה" וקשה לעמוד על סוף דעתו של מתרגם זה, מה ראה על ככה? ומה רווח ותועלת הפיק ממעשה זה? מעטים, מביני דבר, אמנם מרגישים שלפניהם רק תרגום, אבל משום שינוי השם והעלמת שם המחבר אינם יכולים למצוא את המקור. כך אירע לזלמן רייזען שמצא בארכיון האוניברסיטאי בוויילנא טופס של "משל ומליצה" והדפיס קטע הגון ממנו (ייווא בלעטער, כרך ג, תר"ץ), אבל הבחין מסגנונו שאינו אלא תרגום מעברית וחיפש אחרי ספר עברי מתאים בשם "משל ומליצה" וכמובן שלא מצא ופנה אז למומחים ובקיאים, בימים ההם, בספרות העברית והיידית, ד"ר יוסף קלוזנר וד"ר ישראל צינברג, וגם הם לא יכלו למצוא את המקור, וזלמן רייזען מסיים את דבריו בנימה של יאוש: "ווער איז געווען דער מחבר פון "משל ומליצה" וועט שוין, משמעות, בלייבן תיקו".

דברי זלמן רייזען הגיעו אלי באיחור הרבה, שכן נתפרסמו בזמן שאך זה מקרוב יצאתי מארץ מולדתי¹⁰ והייתי כמה שנים מנותק לגמרי מענינים אלו. כשהגיעו דבריו אלי הגבתי עליהם והודעתי (ייווא בלעטער, כרך ה, תרצ"ה) אשר "משל ומליצה" אינו אלא תרגום ספר "זאת תורת האדם" שמחברו ידוע. גם פרסמתי או, בלשון המקור העברי, אותו הקטע שזלמן רייזען פירסמו בתרגומו היידי מספר "משל ומליצה". בידי היה אמנם אז רק "ספר תקע"ט", וכמובן שהייתי סבור שמספר זה הוא שתירגם המתרגם את פרק הסיום, ומכיוון שברור הדבר שספר זה הוא דפוס ראשון מכתביד, לא היתה לי ברירה אחרת אלא להחליט במאמרי הנ"ל כיווא-בלעטער שדפוס זאלקווא קדום ל"ספר תקע"ט" אינו קיים. רק כעבור שלשים שנה, בשנת תשכ"ד, כשזכיתי לבקר בפעם הראשונה בירושלים ת"ו, מצאתי להפתעתי ולתמהוני בספריה הלאומית את "ספר זאלקווא", אבל כשהשוויתיו עם "ספר תקע"ט" סרה תמיהתי. שני הדברים נכונים: קיים דפוס זאלקווא קדום ל"ספר תקע"ט" ו"ספר תקע"ט" הוא דפוס ראשון ואין שום סתירה כאן כמו שהארכתי לעיל, והמתרגם, אם תירגם מ"ספר זאלקווא" או מ"ספר תקע"ט" אין שום נפקא מינה למעשה, והכל אתי שפיר. ובוזה תקנתי את אשר פגמתי במאמרי הנ"ל בכיווא בלעטער.

ב. הדפוסים העבריים באוסטרהא ובסדילקאב

במאמרי "דפוסים קארעץ", בפרק "מדפיסים"¹¹, הגבתי על מעשה אשר לא יעשה שעשה מר ח. ד. פרידברג בספרו "תולדות הדפוס העברי בפולניא", והרי דוגמא נוספת:

בשנת תקס"ו—ס"ו, נדפס באוסטרהא ספר "ילקוט ראובני" (הגדול, על התורה), ועל השער כתוב: "במצות ובהוצאות הרבני הנגיד... ר' מנחם מענדיל במהר" יעקב זלל"ה" ה (ההדגשה שלי — ח.ל.) חתן הרב... איש אלקים קדוש יאמר לו ר'

10. בשנה האחרונה בארץ מולדתי, כשנתחייבתי חובת גלות לעיר שכמעט כולה נכרים, הכילה כל ספרייתי ששה ספרים הללו: (1) חומש. (2) משניות. (3) ילקוט שמעוני. שלשתם הוצאת "חורב". (4) סידור תפלה נוסח חב"ד, דפוס רוסטוב ע"ג דון. (5) תהלים חסר שער. (6) תניא דפוס ווילנא, חסר שער.

11. "סיגני" כרך סט, חוב' ה—ו, עמ' רצ"ב, תשל"א.

אשר צבי¹², אב"ד ומ"מ דפה ק"ק אוסטרהא. שלש הסכמות לספר: א) ר' לוי יצחק מברדיטשוב. ב) ר' אשר צבי. ג) ר' יואל, בנו של ר' אשר צבי. שלשתם מדגישים שהמ"ל, ר' מנחם מענדיל בר' יעקב, הוא חתנו של ר' אשר צבי.

מר ח. ד. פרידברג, שמצא בשני ספרים¹³ הסכמות שניתנו לר' מנחם מענדיל בר' יעקב קאפיל, החליט בדמיונו שר' מנחם מענדיל בר' יעקב הנ"ל שהו"ל את ספר "ילקוט ראובני" הנ"ל, הוא הוא מקבל שתי ההסכמות על שני ספרים הללו, וזה שהשם "קאפיל" לא יזכר ולא יפקד, לא על שער הספר "ילקוט ראובני" ולא בשלשת ההסכמות שבו, לא הטריד אותו, שכן פשוט עמד והוסיפו, והרי דבריו: "הדפסת הילקוט נגמרה ב' ג' שבט תקס"ז ע"י הר' מנחם מענדיל בר' יעקב [קאפיל] חתן הג"מ אשר צבי"¹⁴. אבל עטו הכשילו; בעמ' 118 שכח מה שכתב בעמ' 116. באותו עמוד 116 הוא מצטט נוסח שטר מכירת ההסכמה על ספר "פרי מגדים", והרי הנוסח: "מכרתי לחותני (ההדגשה שלי — ח.ל.) הר' יצחק בר' אשר והר' אברהם משה הזכות... יום ג' כ"א שבט תקע"ט פה ברדיטשוב. מנחם מענדיל בלא"א מ' [יעקב] קאפיל יצ"ו (ההדגשה שלי — ח.ל.)¹⁵. המשתמש בספרו זה עומד כאן ותוהוה, סוף סוף, חתנו של מי היה רמ"מ בר' יעקב קאפיל זה? של הצדיק ר' אשר צבי, כמו שהוא כותב בעמ' 118 או של ר' יצחק בר' אשר, כדברי הרמ"מ בעצמו שהוא מצטט בעמ' 116? ולא עוד אלא שבפזיזותו להוסיף את השם "קאפיל" לשם יעקב בספר הילקוט נתעלם ממנו, שכבר בשנת תקס"ז, שנת הדפסת הילקוט הוסיפו לר' יעקב זה על השער את ברכת המתים "זולה"ה" כנ"ל, ובהסכמתו של ר' יואל הנ"ל מכנה אותו "המנוח", ואילו בחתימתו הנ"ל של רמ"מ בעצמו בשנת תקע"ט, י"ב שנה אחרי הדפסת הילקוט, הוא מברך את אביו בברכת החיים "יצ"ו", כנ"ל! ברור ששני ר' מנחם מענדיל לפנינו: בנו של ר' יעקב המנוח וחתנו של ר' אשר צבי לחוד, ומוכר ההסכמות¹⁶ בנו של ר' יעקב קאפיל לחוד.

ב.

על סמך ההסכמה שניתנה לר' מנחם מענדיל בר' יעקב קאפיל הנ"ל על ספר "חובות הלבבות" עם תרגום יידי חדש, קבע מר א. יערי¹⁷ כי רמ"מ זה הוא הוא גם המתרגם. אמנם, מר יצחק ריבקינד כבר הוכיח את טעותו וקבע כי המתרגם הוא ר' משה בר' נתן נטע, מי שהיה מגיה בדפוסו של ר' פנחס אליעזר בר' מרדכי בסדילקאב, ובדפוס זה גם הדפיסו בשנת תק"פ¹⁸. מר ריבקינד גם הוסיף, כי

12. מחבר ספר "מעין החכמה", קארעץ, תקע"ז.

13. א) "חובות הלבבות" עם תרגום יידי חדש, סדילקאב, תק"פ. ב) "פרי מגדים" על אורח חיים, אוסטרהא, תקפ"א.

14. "תולדות הדפוס העברי בפולניא" ערך אוסטרהא, עמ' 118, הערה 3, תשי"י.

15. כאן אמנם נהג מר פרידברג כהלכה, שהוסיף שם יעקב לשם קאפיל, שכן קאפיל הוא כינוי ליעקב, כידוע בהלכות גיטין.

16. את ההסכמה לספר "פרי מגדים" מכר לאלתר, כעבור שבוע מיום שקיבלה, וזו שעל "חובות הלבבות" אחר י"א חדשים. כן קבל הסכמה גם לספר "מעבר יבק", אוסטרהא, תקע"ח (לא נרשם בפרידברג) וגם אותה מכר.

17. ליקוטים ביבליוגראפיים, "קרית ספר" י"ג, 398 ואילך, תרצ"ו/ז.

18. "ספר היובל" לכבוד פרופיסור אלכסנדר מארכס, בעריכת דוד פרענקיל, ניו-יורק, תש"ג, עמ' 31—33.

ר' משה בר' נתן נטע זה תירגם מחדש לידיש גם את ספר "קב הישר" לר' צבי הירש קאידנובר, והדפיס גם אותו בסדילקאב בשנת תקפ"א. מר ריבקינד האריך ברישום ספר "חובות הלבבות" אבל קיצר ברישום ספר "קב הישר" ואני רושמו בזה בפרטות:

ספר / קב הישר¹⁹ / חלק ראשון / בלשון הקודש ובלשון אשכנז בכתב עברי ונקודות הנקרא עברי טייטש / הוא ספר נחמד וכו' (כאן בא כל הנוסח העברי שעל שערי כל המהדורות של ספר זה). תחת ממשלת אדונינו הקיסר / אלכסנדר פאולויטש... / גדרוקט אין סדילקאב אין / וואלינשען גיבערנעמט / מיט באוולי-גונג איינר העכסט / פארארדענטן קייזערליכען צענזור אין / ווילנא / ברשיון הצנזער דקאדעמיא בוויילנא / ע"י המדפיס מוהר"ר / פנחס אליעזר חתן ר' / שמואל מדפיס מן / ברדיטש²⁰ / בשנת וע"ש הישר הטוב [תקפ"א] לפ"ק.

מעבר לשער: שתי הסכמות לשש שנים. א) בי דינא רבא דק"ק אוסטרעהא. ניתנה לר' משה בר' נתן נטע, יום ה' חית תמוז תקע"ט. חתומים: אריה ליב במ' חיים; אברהם במ' יצחק; יהודא ליב במ' מתת' ב) בי דינא רבא דק"ק ברדיטשוב. ניתנה לר' פנחס אליעזר במ' מרדכי מק"ק סדילקאב, יום ה' י"ג אדר ראשון תקפ"א. חתומים: יעקב קאפיל בר' משה; מאיר בר' שלמה מליטא.

"להתודע ולהגלות שהסכמות מב"ד דק"ק אוסטרעהא הנכתב על שם ר' משה במ' נתן נטע הנ"ל מכר את זכותו לר' פנחס אליעזר... ומעתה כל זכות של הסכמות הנ"ל שייך למהרפ"א הנ"ל".

מהסכמת בי דינא רבא דק"ק אוסטרעהא: "הדור אתם ראו דבר חדש אשר נעשו בדפוסים לדפוס ספרי מוסר על טייטש עברי ונקודות כדי שביינו כל העם..."²¹.

בעמוד שאחרי דף השער — התצלולת המגיה, בעברית מחורזת, וחותם: המעתיק והמגיה משה בר' נתן נטע.

חלק ראשון: [2], נד, נא דף. חלק שני: שער מיוחד, בדיוק כמו שער חלק ראשון. פד דף. 4°.

רובו של הפרק האחרון²² המענין, בענין גלות פולין וליטא ואשר הגאולה העתידה תבא לראשונה לפולין וליטא, נשמט, כמובן, (לא רק התרגום אלא גם המקור העברי) כמו בכל המהדורות של ספר זה שנדפסו ברוסיה. דברים אלו אי-אפשר היה אז להדפיס ברוסיה, ופרק זה שלם אפשר למצא רק במהדורות שנדפסו מחוץ לרוסיה.

בהשוואה לתרגום הראשון, שתירגם המחבר בעצמו²³, הרי התרגום החדש הזה הוא בהשמטת קטעים וביטויים, שהמתרגם חשבם, כנראה, לבלתי מתאימים לקוראי יידיש במדינתו ובזמנו.

19. תיבות "קב הישר" בצבע אדום, אבל בשער חלק שני — שחור.

20. ברדיטשב באותיות גדולות בצבע אדום, בחלק שני — שחור.

21. השווה "מודעה רבה" בספר "תם וישר" דיהרנפורט, תקס"ה: "... שלא נדפס שום הסכמה לספר, כי לא נאה ליתן הסכמה על ספר הנדפס בלשון אשכנז...". אפשר שהוא משום שספר "תם וישר" אינו ספר מוסר.

22. פרק ק"ב, שעל שמו נקרא הספר "קב הישר".

23. והדפיסו, יחד עם המקור העברי, בפפד"מ. חלק ראשון בשנת תס"ה וחלק שני בשנת תס"ו.

ג.

לדברי מר יצחק ריבקינד הנ"ל, הריני בזה להוסיף, כי ר' משה בר' נתן נטע זה תירגם מחדש לידידיש גם ספר שלישי, ספר "שבט מוסר" לר' אליהו הכהן האתמרי מאומיר, וגם אותו הדפיס בסדילקאב, בשנת תקצ"ג. והרי נוסח השער:

ספר / ש ב ט מ ו ס ר / חלק ראשון / (כל הנוסח העברי שעל שערי כל המהדורות של ספר זה). ולגודל תשוקת עמינו בני ישראל... והעם רוצים שיהיו ככהן ויהיה להם ג"כ / ידיעה בתחלה לערוך מלחמות יצר הרע ולהנות מדבריו הקדושים: אך אינם מבינים בלשון הקודש רק / בלשון לעז והפצירו מאתנו להעתיקו על / לשון לעז שאנחנו מדברים בו ובכתב עברי ונקודות הנקרא עברי טייטש כדי שכל העם יוכלו להנות / מדבריו הנעימים והקדושים וזכות הרבים יהיה תלוי בנו וזכות המחבר יעמוד לנו ולזרעינו ולכל ישראל / שנוכה ללמוד וללמד ויהי לנו בנים עוסקים בתורה לשמה אמן: / וזאת לדעת שיש ת"י הסכמות וחרם / על איסור השגת גבולי / מבלתי הדפיסו הן בלשון הקודש הן / בלשון עברי [טייטש?] עד ת"ר והמה בכתובים / וחתומים ת"י ולהוצאות הדפוס השמטנו / אותם ומי שירצה להדפיסו יהא נזהר / לבל ישל ח"ו בנשיכת נח"ש. ובידינו / להראות ההסכמות לכל חפץ לדעת / האמת. והנזהר ישמר מפח / וילך בטח. / נדפס / ב ס ד י ל ק א ב / בשנת תקצ"ג לפ"ק. [1] סז דף, ודף סט אחרון חסר בטופס שלפני ולא מצאתי טופס שני בספריות ניריורק ואולי יש בו קולופון או קישוט. חלק שני, שער חדש בדיוק כמו שער חלק ראשון. [1] סז דף. 4.

מעבר לשני השערים רשיון הצנזורה בפולנית מיום 7 נובמבר 1832. הצנזור בורובסקי. בעמוד אחרון של חלק שני — דברי המגיה בעברית חרוזית באותו נוסח שבספר "קב הישר" הנ"ל וחותם: המעתיק והמגיה משה בר' נתן נטע.

בסיכום: ר' משה בר' נתן נטע [מאוסטרהא] תירגם מחדש לידידיש שלשה ספרים והדפיסם בסדילקאב. א. חובות הלבבות, תק"פ; ב. קב הישר, תקפ"א; ג. שבט מוסר, תקצ"ג.

ד.

עפ"י האמור יש לתקן את טעותו של מר ח. ד. פרידברג בנוגע לספר "צילותא דאברהם" שנדפס ברוסיה בשנת תקפ"א, אבל חמ"ד. מר פרידברג קבע²⁴ שנדפס באוסטרהא בדפוס אליעזר פייבל אייזנבארג וכי ר' משה בר' נתן נטע הנ"ל היה מגיה בדפוס זה ומצטט אפילו מספר "צילותא דאברהם" את דברי ר' משה עם האקרוסטיכון של שמו. מהאמור לעיל הרי אנו רואים שלכל-הפחות משנת תק"פ עד תקצ"ג הי' ר' משה בר' נתן נטע זה מגיה לא באוסטרהא בדפוס אייזנבארג אלא בדפוס פנחס אליעזר בסדילקאב, ובשנת תקפ"א, שנת הדפסתו של "צילותא דאברהם" הדפיס בסדילקאב את תרגומו לספר "קב הישר". ברור, שספר "צילותא דאברהם" נדפס לא באוסטרהא אלא בסדילקאב בדפוס פנחס אליעזר. ליתר תוקף אפשר לצרף גם את הקישוט שעל שער ספר "צילותא דאברהם" שהוא זהה בדיוק עם הקישוט שבספר "חובות הלבבות" הנ"ל²⁵.

24. "תולדות הדפוס העברי בפולניא", ערך אוסטרהא, עמ' 117—118.

25. וכן עם הקישוט של ספר "הארוך מש"ן" שהוא דפוס סדילקאב תק"פ ודאי.

והרי נוסח השער של ספר זה :

ספר צילוחתא דאברהם ונקרא חדושי מהרמ"א... אשר חיבר... הרב הגאון החסיד... רבן של בני הגולה המנוח מה' משה אברהם אבוש זצללה"ה שהי' אב"ד דק"ק זאבנא, שהעמיד תלמידים הרבה מופלגי תורה רבני גאוני הדור בגלילות ק"ק קראקא, וק"ק פוזנא, וק"ק לובלין שהיו תלמידיו מובהקים, והניח אחריו... חידושים... בשיטות עמוקות בגפ"ת... הגאון המחבר ז"ל היה אחיו ורבו של כבוד אדונינו מורינו ורבינו הגאון החסיד והעניו רבן של כל בני הגולה... מר"ה מאיר [מרגליות] זלה"ה שהי' אב"ד ור"מ דק"ק אוסטרהא והגליל וגליל לבוב... המאיר לארץ בשבעת... חיבורים שהניח אחריו וכבר נדפסו... ס' מאיר נתיבים ושאר חיבורים... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... החסיד... אלקסנדר פאוולאוויטש... שנת פי צדיק יהגה חכמה ודעת [תקפ"א] לפ"ק. חמ"ד [סדילקאב, בדפוס פנחס אליעזר בר' מרדכי]. [1] 99 דף. 2°.

מעבר לשער שלש הסכמות שנתנו לר' חיים מקאמניץ למשך עשר שנים (א) הרב ר' בצלאל בהגאון מאיר מרגליות החופ"ק אוסטרהא, ט' שבט תקפ"א. (ב) הרב ר' מרדכי מרגליות אבד"ק סטנאב, יום ד' ז' שבט תקפ"א, חותם מרדכי מרגליות מבראד. (ג) הרב ר' משה הלוי הורוויץ אב"ד דק"ק וואלטשיסק, יום ג' ה' מנחם אב תק"פ.

מהסכמת הרב משה הלוי הורוויץ: "...ונהירנא שהי' אומרים עליו שזה הספר עמוק כמו מהר"ם שי"ף...".

אחרי ההסכמות: דברי המגיה, עם אקרוסטיכון משה בר' נתן נטע. ואפריון נמטי' להנהו אנשי יקרא אשר נתנו חתימתם לקנות זה הספר ימים רבים קודם שנדפס אשר חתמו יותר מחמש מאות אנשים לסנות אותו.

בדף שאחרי השער — הקדמה בחרוזים מאת הרב בצלאל מרגליות הנ"ל בשבח המחבר — שהוא דודו — וספרו, ותודה להרב דוד שלמה [אייבשיץ] בעל "לבושי שרד" (חתן נכדת המחבר) שהעתיק את כתב היד והגיהו. הספר מכיל חידושים על כמה מסכתות הש"ס ושני דפים אחרונים ליקוטים בפסוקים ומדרשים.

"משה", השם הראשון של המחבר, הוא רק שם לווי' שנתברך בזה השם.